

O SOCIÁLNÍ PSYCHOLOGII

V poslední době se u nás projevuje stále větší a větší zasloužený zájem o sociální psychologii. Ukazuje se, že sociálně psychologické poznatky mohou významně přispět k řešení závažných problémů řízení, výchovy, náboru, propagandy atd. Tedy všude tam, kde v kontextu společenského života vystupuje člověk se svou psychologií, tj. v kterékoli oblasti společenské činnosti. Činnost člověka a jeho psychologie tvoří jednotu. Do každého životního vztahu — a pro člověka jsou podstatné především vztahy společenské, neboť je společenskou bytostí — vnáší člověk svou psychologii. To se týká především vztahů k jiným lidem, jako např. v erotickém životě, v manželství, na pracovišti, ve školní třídě atp. Pro tuto společenskou stránku lidské psychiky je psychologie člověka především psychologií společenskou, sociální.

Psychologie se zpočátku vyvíjela v rámci filosofie a byla stejně abstraktní jako naprostá většina filosofických systémů. Psychologové, vycházejíce z empirie, popisovali duševní stavy a spekulovali o „duši“. Teprve koncem devatenáctého století došlo k osamostatnění psychologie a zavedení experimentální metody, která umožňovala vysvětlení příčinných souvislostí v oblasti duševního dění, učinilo z ní vážnou vědní disciplínu.

Člověk a jiné živé bytosti jsou nositeli duševního života, ale zdrojem duševního života je hlavně prostředí, v němž tyto bytosti žijí. Člověk žije především v prostředí společenském, které se mnoha podstatnými rysy liší od přírodního prostředí zvířat. Zdrojem psychologie člověka jsou proto především podmínky jeho společenského života, sociální faktory jeho existence. Přirozenými podněty jsou pro člověka především jiní lidé, kulturní hodnoty (tj. materiální a duchovní produkty kultury), sociální situace. Základní fakt, že člověk je společensky situováná

a určená bytostí a že jeho psychologie je odrazem především jeho společenské situace — a že tedy také musí být studována v kontextu této sociální situovanosti — objevili psychologové poměrně dost pozdě. A tak, ačkoli se mnozí významní psychologové a sociologové dávno zabývali psychologickou analýzou různých forem společenského bytí a vědomí (např. umělecké tvorby, mravů, mýtů, zvyků, řeči, psychologii společenských tříd, národů atp.), první pokusy o systematický výklad psychologie individuálních společenských vztahů pocházejí teprve z roku 1910, kdy psycholog W. McDougall a sociolog E. A. Ross téměř současně vydávají knihy o sociální psychologii. Po tomto prvním impulsu se objevuje celá záplava sociálně psychologické literatury, zvláště v anglické a německé řeči. Předmět sociální psychologie se však často v této literatuře ztrácí v oblasti sociologie, nebo naopak je společenské chování člověka pokládáno za derivovaný výraz jeho instinktivních tendencí. Obě tato nesprávná východiska vyústila ve dvou extrémech, které se v různých podobách uchovávají v současné západní sociální psychologii dodnes. První extrém, biologizující směr, snaží se vysvětlit společenské chování člověka ze souboru „sociálních instinktů“ nebo jako jakési kultivované pudové tendence. Druhý extrém jde k opačnému pólu, k sociologismu, bere v úvahu jen faktory společenské.

Rozvoj sociální psychologie na Západě vedl mnohé sociology k psychologizování společenského života, a tím k jednostrannému psychologickému výkladu takových společenských jevů, jako jsou války, revoluce, politická hnutí apod. Psychologie člověka byla metafyzicky postavena na první místo a historie společenského vývoje měla být nahrazena lidskou psychologií, zastíňující ekonomické faktory společenské.

čenského pohybu. Tyto koncepce jsou v rozporu s marxismem, který chápe člověka jako společenskou bytost a současně zdůrazňuje, že jeho vědomí je určováno jeho bytím a že tudíž zdroj lidské psychologie je ve společenských vztazích, které jsou primárně společenským bytím determinovány. Vztah mezi společenským děním a psychologii člověka je dialektický: člověk vytvořil společnost a kulturu, v níž žije, ale současně je také touto kulturou formován. Člověk produkuje společenské vztahy a je současně jejich produktem (K. Marx). Faktory vnějšího prostředí působí prostřednictvím vnitřních psychických dispozic člověka, ale současně je i svým působením mění, a tak se člověk stává společenskou bytostí.

Převládající metafyzické koncepce v západní sociální psychologii byly hlavní příčinou toho, proč řada marxistických vědců odmítala — ovšem nesprávně — sociální psychologii jako pokus psychologizovat historický materialismus. Tyto koncepce posloužily také k zdůvodnění, proč byla v socialistických zemích administrativní cestou prosazena likvidace sociální psychologie, ač tato vědní disciplína byla intenzivně a extenzivně pěstována ve dvacátých letech také v SSSR. Odstranění sociální psychologie z vědecké výzkumné práce, což znamenalo zbavení se možnosti aplikovat získané poznatky ve společenské praxi, vedlo k určité stagnaci sociální psychologie v socialistických zemích. Naštěstí to však nebyla stagnace absolutní, neboť mnohé sociálně psychologické otázky byly zkoumány a byly předmětem diskuse v rámci obecné a vývojové psychologie. Úsilí o vymýcení dogmatismu z vědy a filosofie umožnilo sociální psychologii plně rehabilitovat — podobně jako sociologii. Dnes je jí přisuzován prvořadý společenský význam; studují se metodologické problémy sociálně psychologického výzkumu, připravují se rozsáhlé výzkumy společenských vztahů a řeší se mnoho jiných teoretických problémů.

Vymezit předmět sociální psychologie není nijak lehké, neboť se na jedné straně úzce stýká s obecnou psychologií a na druhé straně se sociologií. Duševní život člověka má reflexní charakter, to znamená, že je reakcí na specifické podněty a děje se v dimenzích prožívání a chování. Obecná psychologie zkoumá obecné zákonitosti této reflexní činnosti, a je tedy do značné míry i psychologii sociální. Sociální psychologie zkoumá vztah člověka k podnětům, které mají výlučně sociální charakter; zkoumá tedy specifické zákonitosti jeho prožívání a chování. Obecná psychologie zkoumá například sociální genezi emocí a jejich fyziologický základ, sociální psychologie však zkoumá funkci emocí v procesu společenské komuni-

kace. Předmět sociální psychologie se s předmětem obecné psychologie do značné míry překrývá, ale nesplyvá s ním, a jejich vztah je v podstatě vztahem obecného a zvláštního.

Rovněž mezi sociální psychologii a sociologií nelze vést ostrou hranici a každý psycholog je do jisté míry také sociolog a naopak. Avšak zatímco sociologové zkoumají, kromě jiného, interakce velkých skupin a tyto skupiny jako celky, zabývají se sociální psychologové pozici jedince ve skupině, strukturou malých skupin a jejich psychologickým vlivem. Malou skupinou se v sociální psychologii rozumí skupina lidí, kteří spolu komunikují tváří v tvář a kteří mají vědomí své příslušnosti ke skupině, např. žáci školní třídy, pracovníci téže dílny, členové rodiny apod. Příslušníci velkých skupin, obyvatelé téhož města, příslušníci jednoho národa, téže společenské třídy apod. se navzájem neznají.

Sociální psychologie zkoumá duševní život člověka v kontextu jeho sociální situovanosti, jinými slovy, zkoumá především účinky sociálních podnětů na psychologii jedince v procesu sociální interakce. Významní američtí sociální psychologové, manželé C. a M. Sherifovi klasifikují sociální podněty takto:

1. Jiní lidé a společenské skupiny, tj. v podstatě mezilidská interakce a interakce uvnitř skupin.
2. Produkty kultury: a) materiální produkty, tj. faktory civilizace, b) duchovní produkty, jako rodina, škola a jiné instituce, ale i společenské ideje a hodnoty nemateriální, tradice, konvence a pod.

Výraznou determinantou psychického a společenského vývoje člověka je kultura doby a prostředí, v němž člověk žije. Tato teze není jen odvozena z historického materialismu, nýbrž byla mnohokrát potvrzena výzkumy kulturních antropologů, sociologů atd. Základním prostředníkem vztahu člověka ke kultuře je nejprve rodina, později pak celý společenský život (G. Murphy).

Vývoj evropské kultury vytvořil výrazné rozdíly ve společenských rolích muže a ženy v souvislosti s jejich postavením ve společnosti i v souvislosti s potřebami společnosti. Společenské role samy se historicky vyvíjejí podle změn společenských podmínek života. Ženy jsou dnes např. veřejně společensky aktivnější než před sto lety, určité rozdíly v rolích mužů a žen však přece jen zůstávají a jsou zdrojem psychologických rozdílů (nikoli ovšem jediným). Ale i rozdíly v erotickém cítění nejsou podmíněny pouze biologicky, nýbrž i mužskou a ženskou interpretací pohlaví, která je determinována jak

individuální společenskou zkušeností, tak i obecnou konvencí. Evropská kultura tedy vytvořila určitý relativně proměnlivý obsah mužské a ženské role, které se vyznačují charakteristickými znaky: muž většinou koná fyzicky náročnější práce, je hlavním živitelem rodiny, je aktivnější; žena se většinou stará o domácnost a výchovu dětí, je pasívnější. To je ovšem jen velmi obecný profil mužské a ženské role; zcela jiný profil našli antropologové při výzkumu kulturního prostředí společenského života některých primitivních kmenů v Oceánii a jinde: ženy zde byly naprosto aktivní v erotických vztazích, zaměstnávaly se lovem, zatímco mužové se starali o domácnost a vychovávali děti.

Velmi výrazně ilustrují vztah lidské psychologie ke společenským hodnotám následující data uváděná podle P. R. Hofstättera. Ukazují, jak v souvislosti s upadajícím vlivem moralizujícího náboženství se měnil i vztah lidí k hodnotě tzv. „sexuální předmanželské čistoty“, jak se moderní generace stále více oprošťovaly od indukované pruderie: Zatímco u lidí narozených před r. 1890 mělo předmanželské sexuální zkušenosti 49,4 % mužů a 13,5 % žen, u lidí narozených v letech 1890—1899 mělo tyto zkušenosti 58,1 % mužů a 26 % žen, u ročníku 1900—1909 67,4 % mužů a 48,8 % žen a z lidí narozených r. 1910 a později 86,4 % mužů a 68,3 % žen.

Život každého jedince ve společnosti je regulován zvláštním systémem společenských norem. Tento komplex sociogenních norem, fungujících jako regulativy chování příslušníků dané společnosti, vznikl a utváří se v obecných podmínkách vývoje společnosti a má tak historický a třídní charakter. Každá kultura si vytváří specifické spektrum norem, jimiž usměrňuje ze společensky žádoucího, tedy z třídního hlediska, společenské vztahy lidí. Toto spektrum se skládá ze společenských imperativů, tj. příkazů, přes společenské tradice až ke společenským interdiktům, tj. zákazům, jichž nejpřísnější formou jsou společenská tabu (např. vražda, incest apod.). Nedodržování těchto norem je společností sankcionováno.

Společenské sankce tvoří opět svérázné, historicky podmíněné spektrum a výrazně korespondují se systémem společenské morálky a konvence. Nedodržování společenských norem je sankcionováno sociálně (např. pohrdání tím, kdo jedná v rozporu se společenskými zvyky, zesměšňování, distancování se od osob, které se chovají společensky hrubě a neslušně apod.), ale i správně a trestně (pokuty, vězení aj.). Tak jako jsou na úrovni fyziologické určité reakce posilovány nebo utlumovány na základě jejich

přijemnosti či nepřijemnosti, je analogicky i společenské chování, a to již od nejtělejšího dětství, rovněž posilováno nebo utlumováno na základě sociální úspěšnosti či neúspěšnosti, ovšem mnohem složitěji. V podstatě se však člověk svým sociálním zvykům a postojům učí na základě podmiňování, tj. na základě společenského významu působících podnětů a produkováných reakcí.

Vztah člověka ke společenským idejím a normám vytváří zvláštní pozici člověka ve společnosti, kterou nazýváme jeho rolí. Společnost vyžaduje od lidí, aby na sebe během svého života brali různé role, které organicky vyrůstají z potřeb společnosti, a aby při plnění těchto rolí uplatňovali své biologické a sociální schopnosti (role pohlaví, povolání, společenská úloha nebo role manžela, rodiče, vedoucího pracovníka, vojáka, dítěte apod.). S těmito rolemi se člověk ve větší či menší míře identifikuje, to znamená, že je bere na sebe a plní, čímž se více či méně spontánně přizpůsobuje požadavkům společenského života; přibližuje se tedy více či méně ideální roli manžela, rodiče atd. Selhání tohoto přizpůsobení vyvolává vždy dočasný nebo trvalejší konflikt.

Pojem společenské role je ústředním pojmem sociální psychologie, která v této oblasti přináší cenný materiál pedagogice, psychiatrii a jiným vědám. Psychologie společenské role se nekryje zcela s psychologií osobnosti, což znamená, že v člověku existují stále určité rozpory, které mají původ v protikladech lidské přirozenosti a konvence, fantazie a reality, tendencí a aktuálních možností i jinde. Společenská role má proto také často charakter hry: člověk je jiný v roli, kterou přijal, než ve své pravé podstatě. Sociální psychologové proto rozeznávají dva druhy chování člověka: expresivní, vyjadřující skutečné tendence, a adaptivní, situačně podmíněné, vyjadřující indukované tendence. Přesto lidé běžně interpretují psychologii člověka jen na základě jeho manifestního chování, až člověk ve svých rolích není většinou totálně angažován, jak by tomu mělo ideálně být.

S problémem společenské role souvisejí otázky sociální struktury osobnosti, vlivu sociogenních determinant na vytváření společenských postojů, mínění a tendencí (vliv rodiny, školy, manželství, pracovního prostředí, prostředků hromadné komunikace — literatury, tisku, rozhlasu, televize, filmu a divadla), dále problémy tzv. socializace, to znamená otázky kultivování individua, jeho vrůstání do společnosti a jeho společenská integrace a rovněž adaptace, čili to, jak se postupně přizpůsobuje společenským podmínkám života, jak se integruje s ji-

nými jedinci, skupinami, idejemi apod. Dále zkoumá sociální psychologie proces tzv. sociální percepce, kde jde o to, jak člověk vnímá společenské podněty a jak je sám vnímán, jak interpretuje své prostředí, jak získává svou společenskou zkušenost a jak jí využívá v nových situacích, jak se utváří jeho společenské vědomí a sebevědomí a jak na tomto základě vznikají a mění se společenské aspirace. Dalšími zkoumanými otázkami jsou podmínky, formy a průběh mezilidské komunikace, vlivy a zvláštnosti společenských skupin i jejich struktura a pozice jedince uvnitř těchto skupin, potom tzv. davové fenomény, tj. dynamika lidských souborů a davů a mnoho dalších. Jednou z nejdůležitějších otázek sociální psychologie je problém tzv. sociální motivace, problém společenských příčin chování a jeho dynamika. S tím souvisí další základní problém teoretické sociální psychologie, otázka tzv. sociální rovnováhy (ekvilibria), která vyjadřuje závislost specifických společenských potřeb člověka na jeho společenské situaci. Podobně jako musí organismus uchovávat určitou rovnováhu fyziologickou, což se děje neustálou výměnou energií mezi organismem a prostředím (např. pocit hladu je signálem porušení fyziologické rovnováhy v určitém směru, v jiném směru je to např. pocit únavy atd.), tak také člověk jako společenská bytost má svou společenskou rovnováhu, jejíž porušení je signalizováno celou škálou složitých emocí a potřeb a které ho vede k typickému chování. Tak například projevy společenského exhibicionismu ukazují, že kdesi ve společenských vztazích člověka došlo k neuspokojení jeho potřeby sociální odezvy. Podobně jako organismus může trpět nedostatečným přívodem potravy a jiných podnětů, může člověk jako společenská bytost trpět nedostatkem společenského kontaktu, odezvy, uznání, lásky, opory, jistoty. Člověk má celý systém společenských potřeb, které musí být permanentně uspokojovány. Okamžitá blokáda takového uspokojování (tzv. frustrace) nebo dlouhodobé strádání (tzv. deprivace) vedou k typickým, často poruchovým reakcím.

Společenské potřeby může člověk uspokojovat vždy jen v interakci s jinými lidmi (má-li např. potřebu uznání, musí najít někoho, kdo mu je vysloví nebo jinak vyjádří). Proto je sociální psychologie především psychologii mezilidské interakce, tj. psychologii mezilidských vztahů, které mají svou složitou dynamiku a specifické formy (manifestní postoje, vyjádřená nebo nevyjádřená mínění, víra, přesvědčení atd.), a v nichž se objevují zajímavé fenomény sympatie, antipatie, sugesce a nápodoby. Sociální psychologové a sociologové vyvinuli poměrně spolehlivé

metody, jimiž mohou měřit lidské vztahy (sociometrie); mohou vyjadřovat v určitých indexech jejich zvláštnosti, např. stupeň soudržnosti, aktivity, účasti, závislosti aj. Jinými metodami zkoumají sociální psychologové zvláštnosti manifestních postojů, obsahy mínění, předsudků a jiných forem vztahů k sociální skutečnosti. Dále zkoumají sociální psychologové různé typy společenských konfliktů a způsoby, jak člověk tyto konfliktní situace řeší. Ukazuje se, že v konfliktních situacích se lidé chovají typickým způsobem (uchylují se k různým formám agrese, unikají do světa fantazie, zdětinští atd.).

Poznatky sociální psychologie vytvářejí široké možnosti aplikace. Tak například v procesu výchovy nebo řízení má se práce s lidmi a skupinami řídit určitými psychologickými zásadami, jichž dodržování vylučuje nezdravou rivalitu, konfliktnost a vytváří žádoucímu atmosféru motivace, což zajišťuje maximální efektivitu řídicího nebo výchovného procesu. Podobně se má určitými pravidly řídit náborová a propagační činnost, a proto např. pracovníci rozhlasu, televize a jiných institucí by měli dobře znát sociální psychologii, aby mohli úspěšně působit na vytváření veřejného mínění psychologicky adekvátními prostředky. Sociální psychologové analyticky vyčlenili mnoho faktorů zajišťujících úspěšný vliv rozhlasových pořadů apod. V sociální psychologii práce byly podrobně prozkoumány faktory určující optimální motivaci pracovního výkonu, dobré vztahy mezi podřízenými a nadřízenými (což je determinováno nejen uspořádáním hmotného prostředí, nýbrž i určitou psychologickou atmosférou a určitou strukturou vztahů uvnitř pracovních skupin). Rozsáhle jsou aplikovány poznatky sociální psychologie ve vojenství, kriminalistice, v propagandistické praxi a jinde.

Sociální psychologii však zůstáváme dosud mnoho dlužní. Chybí nejen důležitá literatura (kromě několika časopiseckých publikací vyšla u nás dosud jen kniha A. Jurovského: *Duševný život v společenských podmínkách*, Bratislava, Osveta 1963), ale i rozsáhlejší základní výzkum. Nevíme téměř nic o přirozených neformálních skupinách mládeže, o psychologii rozhlasového posluchače, o psychologických faktorech organizace řízení a o psychologických aspektech mezilidských vztahů vůbec. Mnoho poznatků lze převzít ze zahraniční sociální psychologie (zvl. americké, která je nejvyvinutější). K většině poznatků však musíme dospět studiem vlastních podmínek, které jsou specifické. Proto u nás sociální psychologii čeká ještě mnoho užitečné práce.